

GRZEGORZ SKALSKI

DOKUMENTACJA IKONOGRAFICZNA W ETNOGRAFII

I

Badania kultury ludowej wymagają korzystania z wielu rodzajów źródeł, spośród których najważniejszą rolę odgrywają materiały zgromadzone podczas badań terenowych. Są to według Kopczyńskiej-Jaworskiej tzw. źródła tworzone przez badacza¹. Oczywiście, że te źródła informacji etnograficznej mogą służyć do rekonstrukcji kultury ludowej w bardzo ograniczonym przedziale czasowym — zasadniczo od 2 połowy XIX w. do czasów współczesnych. Do badań nad wcześniejszymi okresami rozwoju kultury ludowej źródła tego typu są nieprzydatne. Badacze odwołują się więc do źródeł zastanych, informujących drogą pośrednią o przeszłości. Przede wszystkim korzystają ze źródeł pisanych gromadzonych najczęściej w archiwach i w bibliotekach. Wykorzystują również źródła zbierane przez muzea. Stosunkowo najmniejszą uwagę przywiązują do źródeł typu przedstawieniowego, zwanych źródłami ikonograficznymi, wykorzystując je przeważnie do ilustrowania prac naukowych. Takie postępowanie spowodowało, że badania nad źródłami ikonograficznymi zostały oddalone na dalszy plan. Sytuację pogłębiał fakt, że część etnografów wątpiła w prawdziwość informacji przekazywanych przez te źródła². Jednak pomimo szeregu pozytywnych głosów, zwracających uwagę na niewykorzystany dotąd materiał źródłowy i, nielicznych co prawda, prac naukowych opartych na źródłach ikonograficznych, sprawa wykorzystania tych źródeł nie została do dziś w pełni rozwiązana. Przyczyną takiego stanu rzeczy może być między innymi fakt, że etnografowie nie są przygotowani do prowadzenia badań źródłowych. Program nauki obejmuje bowiem metodykę badań terenowych, a o postępowaniu wobec

¹ B. Kopczyńska-Jaworska, *Metodyka etnograficznych badań terenowych*, Warszawa 1971.

² J. St. Bystroń, *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, Lwów 1926, s. 71.

źródeł zastanych, zwłaszcza ikonograficznych, nie mówi się prawie w ogóle. Innym powodem jest brak na gruncie etnografii opracowań teoretyczno-metodologicznych wykładających zagadnienia interpretacji obrazów źródeł ikonograficznych. O tym, że badania nad źródłami ikonograficznymi winny być prowadzone i że są potrzebne, świadczyć mogą prace Seweryna, w których autor, wykorzystując głównie materiał ikonograficzny, dochodzi do ciekawych rezultatów, np. do odtworzenia polskiego ubioru chłopskiego w okresie od połowy XV do połowy XVII w.⁴ Tenże autor, w innej pracy, poruszył problem wykorzystania źródeł ikonograficznych w pracy muzealnej, postulując większe niż dotychczas zastosowanie ich przy organizowaniu wystaw w muzeach etnograficznych⁵. Seweryn wreszcie, przeprowadzając krytykę szeregu prac wykorzystujących materiały ikonograficzne, dowodzi o braku istnienia w polskiej etnografii określonej metody postępowania wobec tego rodzaju źródeł⁶. Wydaje się więc słuszne, aby źródła ikonograficzne stanowiły przedmiot badawczy osobnej specjalizacji etnograficznej, wykorzystującej odpowiednio dostosowaną metodę ikonograficzną zapożyczoną z historii sztuki i historii. Głównym celem takich badań byłoby orzeczenie stopnia przydatności źródeł ikonograficznych dla poznania rzeczywistości etnograficznej, a po ich analizie, dostarczenie nauce materiałów ikonograficznych. Takie zadania należałoby postawić przed ikonografią etnograficzną. Jednakże ich realizacja jest uwarunkowana odpowiednio przygotowaną do badań bazą materiałowo-źródłową. I właśnie temu zagadnieniu pragniemy poświęcić miejsce.

II

Na wstępie wypada wyjaśnić podstawowe pojęcie ikonografii etnograficznej, bezpośrednio związane z jej przedmiotem badań, tj. źródło ikonograficzne. Od innych typów źródeł różni się ono przede wszystkim sposobem przekazywania informacji, tj. obrazem (w szerokim tego słowa znaczeniu), w którym tkwią zasadnicze wartości źródła ikonograficznego:

1) obraz jest materialnym nośnikiem informacji; powoduje to łatwość w jego utrwalaniu, kopiowaniu i powielaniu, stosując zwłaszcza współczesne środki techniczne;

⁴ T. Seweryn, *Ubiór chłopski w Polsce (1450-1650)*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 1966, t. 1, s. 6-74.

⁵ T. Seweryn, *Ikograficzna dokumentacja historyczna w muzeach regionalnych*, „Kwartalnik Muzealny” 1949, R. 2, z. 2, s. 91-97.

⁶ T. Seweryn, *Metoda ikonograficzna w etnografii polskiej*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1967, t. 9, s. 45.

2) obraz informuje o rzeczywistości, w mniejszym lub większym stopniu zniekształconej przez autora (nadawcę);

3) rzeczywistość utrwalana przez obraz należy w przeważającej mierze do tak zwanej kultury materialnej; w mniejszym stopniu obraz przekazuje informacje dotyczące społecznej i duchowej strony kultury;

4) obraz utrwalając rzeczywistość przekazuje równocześnie związki funkcjonalne zachodzące między elementami tej rzeczywistości;

5) obraz może przekazywać informacje w sferze ponadjęzykowej dzięki na ogół jednakowemu doświadczeniu praktycznemu, jakie posiadają nadawca i odbiorca obrazu; odbiór obrazu może być pełniejszy w wypadku znajomości przez odbiorcę źródeł pisanych i tradycji uzupełniających wiedzę zdobytą przez doświadczenie praktyczne.

Tak więc, za źródło ikonograficzne do określonego tematu należy uważać każde przedstawienie plastyczne, które będąc przedmiotem krytyki źródłowej i analizy ikonograficznej dostarczy informacji na żądany temat. Dla bliższego oznaczenia jego wartości informacyjnej na potrzeby etnografii stosować można termin: źródło ikonograficzne o tematyce etnograficznej.

Wspomniane wyżej obrazy, czyli przedstawienia plastyczne, mogą być realizowane w różnych technikach plastycznych, według których najczęściej przeprowadza się zasadniczą klasyfikację źródeł ikonograficznych⁶. Są to więc: malarstwo, rzeźba, grafika, rysunek artystyczny i techniczny, tkanina artystyczna, fotografia i film. Źródła ikonograficzne nie muszą mieć wartości artystycznych, lecz z drugiej strony „w pojęciu źródła ikonograficznego, co w olbrzymiej części wiąże się z produkcją w jakimś stopniu artystyczną, mieścić się będzie zarówno produkt tak zwanej sztuki oficjalnej, jak i amatorskiej czy ludowej”⁷. Charakteryzując miejsce źródeł ikonograficznych wśród innych źródeł etnograficznych trzeba stwierdzić, że w wypadku źródeł tworzonych przez badacza źródła ikonograficznego (rysunek, fotografia, film) są w większości materiałem pomocniczym, dokumentującym dane zjawiska. Wśród źródeł zastanych źródła ikonograficzne o tematyce etnograficznej zajmują równorzędne miejsce z innymi źródłami, są ich uzupełnieniem, tak jak one uzupełniają źródła ikonograficzne.

⁶ Por. B. Jewsiewicki, *Próba zasygnalizowania roli źródła ikonograficznego w badaniach etnograficznych*. „Etnografia Polska” 1964, t. 8, s. 25’—233; Z. Podwińska, *Źródła pisane i ikonograficzne do historii rolnictwa Polski średniowiecznej*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, Warszawa 1960, t. 3, z. 1, s. 142–158; I. Turnau, *Źródła ikonograficzne do nowożytniej historii produkcji i konsumpcji. Próba klasyfikacji*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1966, z. 1, s. 49–64.

⁷ B. Jewsiewicki, *Próba zasygnalizowania...*, s. 252. Por. B. Kopczyńska-Jaworska, *Metodyka...*, s. 105.

III

Rozważania na temat dokumentacji należą do zespołu zagadnień związanych z teorią informacji naukowej, która badając formy i metody działalności naukowo-informacyjnej w różnych naukach podaje zasadnicze treści procesu naukowo-informacyjnego:

- 1) gromadzenie dokumentów naukowych,
- 2) analityczno-syntetyczne opracowanie informacji dokumentacyjnej,
- 3) przechowywanie i wyszukiwanie informacji,
- 4) reprodukowanie i rozpowszechnianie materiałów informacyjnych⁸.

Dla nauk społecznych, które od niedawna zainteresowane są tymi zagadnieniami na szerszą skalę, zostały określone podstawowe funkcje służby informatorskiej. Przedstawiają się one następująco:

1) zestawienie materiałów w sposób użyteczny dla odbiorców — co może oznaczać:

a) gromadzenie i systematyzowanie dokumentów oryginalnych (ewentualnie wtórnych) oraz ich rozpowszechnianie w formie odpowiadającej potrzebom potencjalnych odbiorców lub też grupowanie rozproszonych często dokumentów w jeden użyteczny zbiór;

b) opracowywanie bibliografii,

- 2) klasyfikowanie i indeksowanie,
- 3) przechowywanie dokumentów⁹.

Odnosnie do ikonografii etnograficznej powyższe zagadnienia nie były przedmiotem opracowań. Niemniej jednak wydaje się, że słusznym będzie przejęcie na jej potrzeby dotychczasowych doświadczeń teorii informacji naukowej w naukach tak społecznych, jak i ścisłych. Bo przecież cele i zakres działalności informacyjnej są wspólne dla wszystkich nauk.

Podstawowym terminem z zakresu teorii informacji naukowej jest dokument, mający wiele definicji, które różnie go charakteryzują. Dla celów niniejszego opracowania wydaje się, że najbardziej operatywnym będzie stwierdzenie, iż dokument jest to utrwalona treść myślowa¹⁰. Obejmuje ona wszelkie postacie podłoża, czyli materiału fizycznego,

⁸ A. I. Michajłow, A. I. Czerny, R. S. Gilarewski, *Podstawy informacji naukowej*, Warszawa 1968, s. 13.

⁹ P. R. Lewis, *The Present Range of Dokumentation. Services in the Social Sciences*. „Aslib Proceedings” 1966, nr 2, cyt. za: J. Szwaib, *Niektóre zagadnienia informacji w zakresie nauk społecznych*. „Aktualne Problemy Informacji i Dokumentacji” 1969, R. 14, nr 1, s. 10–15.

¹⁰ M. Dembowska, *Próba klasyfikacji pojęciowej dokumentów w dokumentacji i informacji naukowej*. „Aktualne Problemy Informacji i Dokumentacji” 1966, R. 11, nr 2, s. 2.

w którym została zapisana, oraz wszelkie formy zapisu, czyli sposobu wyrażania treści myślowej. Dokonując podziału dokumentów ze względu na sposób zapisu treści można wyróżnić następujące typy:

1) dokumenty graficzne, zawierające tekst wyrażony systemami znaków liter, cyfr, nut, itp.

2) dokumenty oglądowe, w których treść myślowa przedstawiona jest za pomocą obrazu,

3) dokumenty słuchowe, zawierające utrwalony tekst słowny lub muzyczny, odbierany za pomocą słuchu ¹¹.

Porównując określenie terminu „dokument oglądowy” z definicją „źródła ikonograficznego” można dojść do przekonania o jednoznaczności tych terminów.

Dokumentacja, jako pochodny termin od słowa dokument, różnie jest interpretowana. Międzynarodowa Federacja Dokumentacji (FID) stosuje określenie „dokumentacja” na: gromadzenie, przechowywanie, klasyfikację, selekcję, rozpowszechnianie i wykorzystywanie wszelkich rodzajów informacji ¹². Wielka Encyklopedia Powszechna PWN określa dokumentację jako „zespół czynności polegający na gromadzeniu, opracowywaniu i rozpowszechnianiu dokumentów na potrzeby określonej gałęzi nauki”, i której głównym zadaniem „jest selekcja i analiza treściowa dokumentów oraz ich kwalifikacja z punktu widzenia przydatności do określonego celu”. Ostatnio obok terminu „dokumentacja” używa się również nie ostro zdefiniowanego terminu „informacja” lub „informacja naukowa”. Potocznie mówi się o informacji w znaczeniu wiadomości. Wielka Encyklopedia Powszechna PWN określa informację naukową jako „zespół czynności polegających na opracowywaniu i rozpowszechnianiu danych z zakresu określonej dziedziny nauki, mających na celu ustalenie aktualnego stanu wiedzy”. Dyskusję budzi również określenie wzajemnego stosunku między terminami „dokumentacja” i „informacja” ¹³. W zasadzie używa się tych wyrażen równolegle i w podobnym znaczeniu, choć termin „informacja” stopniowo zajmuje miejsce terminu „dokumentacja”. Można również rozważać zakres pojęcia „dokumentacja” w powiązaniu z procesem informowania, na który składa się: gromadzenie informacji (jako wiadomości), przetwarzanie informacji i rozpowszechnianie informacji. Wtedy informacja jako działalność informacyjna obejmuje wszystkie etapy procesu informowania. Etap środkowy — opracowanie informacji na podstawie źródeł, gromadzonych w pierwszym etapie procesu, odpowiednio do ich przeznaczenia — stanowi działalność dokumentacyjną ¹⁴.

¹¹ M. Dembowska, *Próba klasyfikacji...*, s. 3.

¹² W. Piróg, *Zagadnienie informacji i dokumentacji naukowej*, Warszawa 1972, s. 9.

¹³ W. Piróg, *Zagadnienie informacji...*, s. 10–18.

¹⁴ W. Piróg, *Zagadnienie informacji...*, s. 15–16.

Z powyższego wynika, że dadzą się wyróżnić zasadnicze dwa znaczenia terminu „dokumentacja”: dokumentacja₁ (szersza) i dokumentacja₂ (węższa). Takie rozumienie dokumentacji odnieść można również do ikonografii. Wówczas dokumentacja₁ ikonograficzna obejmować będzie czynności związane z gromadzeniem, przechowywaniem, opracowywaniem, klasyfikacją, selekcją, rozpowszechnianiem źródeł ikonograficznych (dokumentów) na potrzeby nauki — etnografii. Natomiast dokumentacja₂ ikonograficzna lub lepiej: dokumentowanie źródeł ikonograficznych, dotyczy opracowania informacyjnego źródła (dokumentu).

IV

Aby odpowiednio przygotować bazę materiałowo-źródłową dla badań ikonografii etnograficznej należy rozwiązać zagadnienie dokumentacji ikonograficznej (zarówno tej pojętej wąsko, jak i szeroko) w aspekcie praktycznym, użytkowym. Przede wszystkim wymaga opracowania etap dokumentowania źródeł ikonograficznych¹⁵.

Dokumentowanie źródeł ikonograficznych, czyli opracowanie informacyjne polega na takim jego przedstawieniu, aby odpowiadało określonym potrzebom badawczym. W tym przypadku chodzi o wydobycie ze źródła wszelkich najistotniejszych informacji przydatnych w późniejszych badaniach naukowych — etnograficznych. Potrzeby te warunkują formy opracowania źródła. I tak, zasadniczymi rodzajami dokumentowania są: opis informacyjny i dokumentacyjny, analiza dokumentacyjna, fotografia, wypis źródłowy oraz klasyfikacja.

Jako pierwszy rodzaj dokumentowania, opis informacyjny źródła ikonograficznego ma na celu przede wszystkim poinformowanie o istnieniu źródła i jego charakterze. Podaje się w nim najważniejsze dane dotyczące tytułatury oraz formy zewnętrznej i treści dokumentu, co ma pozwolić na jego identyfikację i odszukanie wśród innych dokumentów. Uzupełnieniem są wiadomości co do pierwotności, publikowania i własności dokumentu. Zasadniczymi elementami opisu informacyjnego są: tytuł i autor dokumentu, materiał i technika wykonania dokumentu, data jego wykonania, dane o pierwotności lub wtórności dokumentu¹⁶

¹⁵ Tę część artykułu opracowano na podstawie pracy A. I. Michajłowa, A. I. Czernego i R. S. Gilarewskiego, *Podstawy informacji naukowej*, Warszawa 1968, ss. 390.

¹⁶ Określenie pierwotności dokumentu sprowadza się do stwierdzenia, czy dany dokument nie jest dokumentem wtórnym, czyli reprodukcją. Dokument wtórny jest bowiem sporządzany z dokumentu pierwotnego i odzwierciedla jego treść, a często i formę, w sposób pełny i niezmieniony. Do dokumentów wtórnych zalicza się mikrofilm oraz foto- lub kserokopię dokumentu.

oraz charakterystyka treści dokumentu¹⁷. Opis informacyjny stosuje się przy wypełnianiu ankiet dokumentacyjnych oraz kart informacyjnych dokumentów (por. s. 93), z których tworzy się kartotekę informacyjną o źródłach ikonograficznych. Ten rodzaj opisu stosować można w publikowanych przeglądach informacyjnych źródeł ikonograficznych o tematyce etnograficznej.

Następnym rodzajem dokumentowania źródeł ikonograficznych jest opis dokumentacyjny. Podaje się w nim rozszerzone dane o formie i treści dokumentu. Od opisu informacyjnego różni się przede wszystkim formą charakterystyki treści zwanej opisem treści. W tym opisie charakteryzuje się treść dokumentu w formie zwięzłego tekstu, zawierającego niewielką liczbę słów, pisanego językiem prostym i jasnym. Podaje się w nim nazwy i określenia gwarowe. Opis treści powinien umożliwiać identyfikację dokumentu bez potrzeby odwoływania się do identyfikacji według innych elementów opisu dokumentacyjnego. Opis dokumentacyjny stosuje się przy wypełnianiu ankiet dokumentacyjnych, kart dokumentacyjnych źródła oraz inwentarza źródeł ikonograficznych, a także w przeglądach dokumentacyjnych źródeł ikonograficznych (por. s. 93).

Analiza dokumentacyjna, będąca opracowaniem o charakterze naukowym, jest przedstawieniem rezultatów przeprowadzonej krytyki źródłowej i metody ikonograficznej treści dokumentu. Zasadniczym celem tej analizy jest stwierdzenie, czy dany dokument może być wykorzystywany w badaniach etnograficznych. W stosunku do poprzedniego rodzaju dokumentowania, opisu dokumentacyjnego, różni się większą precyzją opisu treści i jego objętością, jak i wprowadzeniem opisu wartościującego. W analizie dokumentacyjnej trzeba wykazać wszystkie źródła pisane wykorzystane w badaniach.

Fotografia dokumentu jest elementem uzupełniającym opisy dokumentu. Potwierdza ona istnienie dokumentu, wiernie przekazując jego obraz. Fotografię stosuje się w celu zilustrowania opisu, bądź dla częściowego jego zastąpienia; wykorzystuje się ją na kartach dokumentacyjnych.

Dodatkowym źródłem informacji o treści dokumentu są zgodne z treścią dokumentu fragmenty literatury, z których sporządza się wypisy. W przypadku dokumentów publikowanych wypisy powinny pochodzić z tych samych pozycji co dokumenty. Natomiast dla innych dokumentów wybiera się fragmenty literatury, tak aby zgadzały się one pod względem

¹⁷ Charakterystyka treści zawiera określenia jedno- lub kilkuwyrazowe charakteryzujące treść dokumentu pod kątem zawartości informacji etnograficznej oraz danych o pochodzeniu terytorialnym przedstawionych tematów etnograficznych. Określenia te powinny być związane z ogólną klasyfikacją dokumentów ze względu na ich treści etnograficzne.

tematyki, czasu i miejsca z treścią dokumentów. Wypisy źródłowe są materiałem uzupełniającym, dołączanym do kart dokumentacyjnych źródeł ikonograficznych.

Ostatnim rodzajem opracowania informacyjnego źródła ikonograficznego jest klasyfikacja informacji uzyskanych w wyniku przeprowadzonych badań nad źródłem. Wiąże się to bezpośrednio z problemem wyszukiwania ze zbioru dokumentów jednego (lub grupy) dokumentu zawierającego potrzebną informację. Zasadniczo istnieją trzy systemy informacyjno-wyszukiwawcze ¹⁸ (dalej: SIW) oparte na następujących typach języków informacyjno-wyszukiwawczych ¹⁹ (dalej: JIW):

1) języki typu klasyfikacji biblioteczno-bibliograficznej (np. klasyfikacja dziesiętna Deveya, UKD, klasyfikacje fasetowe),

2) języki typu „słownikowego”, przy wykorzystaniu których zasadnicza treść znaczeniowa dokumentów jest wyrażona znormalizowanymi nagłówkami przedmiotowymi (hasłami), uszeregowanymi w porządku alfabetycznym,

3) języki typu deskryptorowego oparte na znakowaniu kojarzeniowym.

Wspólnym celem tych systemów jest takie wyszukiwanie informacji, aby bez potrzeby czytania tekstów dokumentów wybierać ze zbioru informacji takie dokumenty, które odpowiadają na pytanie informacyjne. W tym celu każdy dokument zaopatruje się w charakterystykę wyszukiwawczą, którą tworzy zasadnicza treść znaczeniowa dokumentu wyrażona terminami JIW. Poprzez porównanie instrukcji wyszukiwawczej, która jest zapytaniem informacyjnym sformułowanym w terminach JIW, z charakterystykami wyszukiwawczymi dokumentów w całym zbiorze wyodrębni się taki zbiór dokumentów, który zawierać będzie informacje zawarte w instrukcji wyszukiwawczej.

Mając na uwadze charakter informacji uzyskanych w toku analizy źródeł ikonograficznych oraz potrzeby odbiorców tych informacji wydaje się, że najlepszym JIW dla szybkiego i wieloaspektowego wyszukiwa-

¹⁸ Przez system informacyjno-wyszukiwawczy w jego postaci abstrakcyjnej należy rozumieć całokształt sformalizowanego języka informacyjno-wyszukiwawczego, zasady przekładu z języka żywego na język sformalizowany (i odwrotnie) oraz kryteria znaczeniowe odpowiednika między charakterystyką wyszukiwawczą dokumentu a instrukcją wyszukiwawczą. Pojęciem abstrakcyjnego SIW nie obejmuje się środków technicznej jego realizacji — kartotek katalogowych, kart perforowanych różnych typów, maszyn analitycznych, specjalnych urządzeń itp.

¹⁹ Język informacyjno-wyszukiwawczy jest to sformalizowany system semantyczny przeznaczony do wyrażenia treści znaczeniowej dokumentów i pytań informacyjnych w celu wyszukiwania w masywie dokumentów (zbiorze) takich, które odpowiadają na postawione pytanie.

nia dokumentów jest język typu deskryptorowego²⁰. Zapewni on także łatwe przejście na zmechanizowane wyszukiwanie informacji. Przyjęcie tego JIW wymagać będzie wypracowania tezaurusu dotyczącego formy i treści źródeł ikonograficznych o tematyce etnograficznej²¹.

Omówione powyżej zagadnienia dotyczące dokumentowania źródeł ikonograficznych nie wyczerpują w całości tematu; przeciwnie, mogą stanowić załączek dla dalszych szczegółowszych opracowań.

V

Chcąc mówić o organizowaniu w jakiejkolwiek formie dokumentacji ikonograficznej (pojmowanej szeroko) trzeba najpierw zdać sobie sprawę z jej obecnej sytuacji. Gdy spojrzeć na nią od strony procesu naukowo-informacyjnego można stwierdzić, że tylko jego pierwsza część jest realizowana zadowalająco, tj. gromadzenie dokumentów naukowych, czyli źródeł ikonograficznych. Źródła o charakterze artystycznym znajdują się przede wszystkim w zbiorach większych muzeów zarówno artystycznych, jak i zbierających sztukę ludową oraz u osób prywatnych. Dotarcie do nich wymaga szczegółowej kwerendy wykraczającej często poza zakresy katalogów i kartotek sporządzanych w muzeach. Podobnymi kwerendami trzeba objąć archiwa i biblioteki, w których można znaleźć źródła przeważnie o charakterze powtarzalnym. Jeśli chodzi o fotografie, to gromadzone są one przeważnie w archiwach fotograficznych tych placówek naukowych, które prowadzą badania etnograficzne — są to przede wszystkim muzea, ośrodki uniwersyteckie oraz instytuty. Bogate zbiory fotografii i reprodukcji posiada Instytut Sztuki PAN w Warszawie, a zwłaszcza Pracownia Plastyki Ludowej ISPAN w Krakowie, ponadto pracownia dokumentacji Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. Informacje o źródłach ikonograficznych można uzyskać również w Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie. Wiele źródeł w postaci fotografii jest w posiadaniu osób prywatnych, najczęściej samych etnografów. Filmy natomiast gromadzą archiwa poszczególnych wytwórni oraz Cen-

²⁰ W języku typu deskryptorowego wyraża się treść znaczeniową dokumentu i pytania informacyjnego za pomocą odpowiedniego spisu lub zestawu tzw. słów kluczowych, będących wyrażeniami najbardziej charakterystycznymi dla treści dokumentu i zapytania. Celem wyeliminowania homonimii i synonimii słów kluczowych wybiera się z nich jeden termin i zaleca do indeksowania — termin ten zwie się deskryptor. Pełny zestaw deskryptorów z podanym znaczeniem oraz łącznie z deskryptorami o szerszym i węższym znaczeniu i synonimami stanowi tezaurus.

²¹ Dużą pomoc może okazać opracowywany przez redakcję „Demos” tezaurus dotyczący etnograficznej zawartości wydawnictw.

tralne Archiwum Filmowe w Warszawie. Prócz tych wyżej wymienionych instytucji, źródła ikonograficzne mogące zainteresować etnografa są rozproszone po wielu placówkach, często nie związanych z zagadnieniami etnograficznymi.

Już z tej bardzo pobieżnej charakterystyki widać, że interesujące nas źródła są w posiadaniu wielu właścicieli, często nie związanych z etnografią — nie mających więc żadnych interesów w informowaniu o swoich zbiorach pod kątem potrzeb etnografa. Gdy dodamy do tego poważne braki w procesie informowania w obrębie samej etnografii, skutecznie utrudniające badania naukowe, dojdziemy łatwo do przekonania o potrzebie podjęcia działań zmierzających do wzrostu efektywności wykorzystywania źródeł ikonograficznych w badaniach etnograficznych. Nawiasem mówiąc, dotyczy to także pozostałych typów źródeł etnograficznych, specyfiką bowiem etnografii jest to, że przyjmuje za punkt wyjścia do rozważań naukowych kontakt ze źródłem.

Rozpatrywanie powyżej określonego celu należy zacząć od przyjęcia założenia, że wzrost efektywności wykorzystywania źródeł ikonograficznych nie zależy od stopnia rozproszenia źródeł, lecz od stopnia posiadania informacji o źródłach oraz od nakładu czasu poświęconego na wyszukiwanie źródeł. Założenie to warunkuje formy rozwiązania problemu. Widać tu przynajmniej dwie drogi: pośrednią i bezpośrednią.

Pierwsza polega na stworzeniu systemu informacji o źródłach ikonograficznych o tematyce etnograficznej. Zawierałby on dane o właścicielach źródeł, czyli o miejscach przechowywania źródeł, mógłby więc udzielać odpowiedzi na pytanie, gdzie znajdują się źródła ikonograficzne na temat, np. budownictwa ludowego w Wielkopolsce.

Druga droga, bezpośrednia, polega na utworzeniu ośrodków, których celem byłoby zbieranie dokumentacji o źródłach ikonograficznych. Wówczas badacz uzyskiwałby wszystkie potrzebne dane bez konieczności docierania do faktycznych właścicieli źródeł. Cechą wspólną obu dróg jest istnienie przekątnika pomiędzy badaczem a zbiorami źródeł w postaci służby informacyjnej. Różny jest tylko jego zakres informowania. A najważniejsze, że oba warianty nie eliminują się, a przeciwnie, wariant pierwszy może być etapem wstępnym przy wdrażaniu drugiego. Przyjmując taką koncepcję wypada zastanowić się nad formą jej realizacji. Sądzymy, że służba informacyjna gromadząca informacje o źródłach i ich dokumentację winna być organizowana na zasadzie sieci ośrodków rozrzuconych po całym kraju mających ściśle określone rejony działalności i powinna rozwinąć się w oparciu o istniejące już instytucje. Mamy tu na myśli muzea etnograficzne o charakterze muzeów okręgowych. Przemawiają za tym również inne względy. Przede wszystkim muzea będą największymi odbiorcami informacji gromadzonych w ośrodkach, co wy-

nika z ich charakteru i potrzeb. W badaniach prowadzonych przez muzealników ważnym elementem poznawczym są źródła porównawcze, które mogą uzupełnić informacje uzyskane z analizy znajdujących się w zbiorach obiektów muzealnych. Takimi źródłami są niewątpliwie źródła ikonograficzne. Z kolei dokumentowanie źródeł ikonograficznych, będąc zasadniczym etapem dokumentacji ikonograficznej, wymaga od osób nim się zajmujących pewnego przygotowania i umiejętności. Daje to muzeum, w którym działalność dokumentacyjna stanowi jedną z jego podstawowych funkcji.

VI

Właściwa organizacja bazy materiałowo-źródłowej na potrzeby ikonografii etnograficznej wymaga, jak to wyżej wykazano, powstania szeregu ośrodków zajmujących się dokumentacją ikonograficzną. Chcielibyśmy więc w tym miejscu przedstawić Ośrodek Dokumentacji Ikonograficznej Etnografii Wielkopolski organizowany przy Muzeum Etnograficznym, Oddziale Muzeum Narodowego, w Poznaniu — pierwszy tego rodzaju ośrodek w Polsce²².

Zasadniczym celem Ośrodka jest prowadzenie działalności związanej z dokumentacją źródeł ikonograficznych o tematyce etnograficznej, jej gromadzenie, opracowywanie i rozpowszechnianie. W ramach tej działalności Ośrodek przeprowadza badania nad zebraniem materiałem, dokonując jego krytyki i selekcji. Opracowywanie naukowe tych materiałów ma na celu dostarczenie wiarogodnych informacji dotyczących badanej przez etnografię rzeczywistości. Ośrodek ma stać się placówką udostępniającą źródła ikonograficzne w postaci dokumentów pochodnych dla badań naukowych, jak i dla celów popularyzatorskich. Dlatego ważnym zadaniem Ośrodka będzie publikowanie dokumentacji źródeł ikonograficznych w formie przeglądów informacyjnych, dokumentacyjnych i opracowań naukowych.

Ośrodek nie zamierza gromadzić źródeł w postaci oryginałów, natomiast będzie prowadził działalność zmierzającą do przekazywania „odkrytych” źródeł do tych instytucji, które specjalizują się w zbieraniu typologicznie podobnych obiektów; np. obrazy czy rzeźby o charakterze artystycznym, posiadające wartość dla etnografii, kierowane będą do odpowiednich muzeów gromadzących takie obiekty. Wyjątek stanowić będą fotografie zebrane w czasie penetracji terenowych, a także inne źródła — w tym grafika — które wcielane będą do zbiorów Ośrodka.

²² Przewiduje się, że Ośrodek rozpocznie swą działalność na przełomie lat 1975/1976.

Oprócz działalności związanej z dokumentowaniem źródeł ikonograficznych Ośrodek ma za zadanie dokumentowanie kultury ludowej Wielkopolski w formie fotografii, tworzyć więc będzie nowe źródła ikonograficzne. W przyszłości Ośrodek powinien zastosować w tej działalności dokumentacyjnej rejestrację filmową.

Ośrodek, ze względu na swój charakter regionalny, obejmować będzie swoimi badaniami te źródła ikonograficzne, które związane są tematycznie z terenem Wielkopolski pojmowanej historycznie. Jednakże poszukiwania prowadzić będzie na całym obszarze Polski, sięgając w razie potrzeby poza jej granice. W stosunku do źródeł ikonograficznych, co do których pochodzenie jest wątpliwe bądź trudne do ustalenia, będą one dokumentowane i poddawane szczegółowym badaniom. W wypadku źródeł dotyczących innych regionów Polski, a występujących tylko w zbiorach różnych instytucji na terenie Wielkopolski (np. w archiwach, muzeach), Ośrodek będzie w miarę możliwości prowadził ich wykaz w formie kartoteki informacyjnej. Natomiast badania te nie będą obejmować pozycji wydawniczych. Chodzi bowiem o to, aby mieć pełne rozeznanie, jakie materiały znajdują się na terenie Wielkopolski, a w razie powstania innych Ośrodków regionalnych przekazać im te dane. Ułatwi to znacznie poszukiwania, unikając zbędnego i czasochłonnego dublowania badań przez inne Ośrodki. Z kolei Ośrodek Wielkopolski oczekiwać będzie podobnego działania ze strony pozostałych, tak że zasięg działalności może ograniczyć się do Wielkopolski.

Zakres czasowy źródeł ikonograficznych podlegających dokumentacji jest w zasadzie nieograniczony, z tym, że w pierwszych latach działalności główny nacisk położony będzie na źródła pochodzące sprzed 1920 roku. W stosunku do pozostałych źródeł prowadzić się będzie rejestrację w formie kartoteki informacyjnej, gromadząc również w miarę możliwości ich reprodukcje.

Zakres tematyczny źródeł ikonograficznych interesujących Ośrodek dotyczy przede wszystkim tych dziedzin kultury ludowej, które reprezentowane są w zbiorach Muzeum. Głównie są to: plastyka ludowa ze zdobnictwem, ubiór i tkaniny, rzemiosło, rolnictwo i inne formy gospodarki, także wyposażenie wnętrza izb chłopskich. Zebranie materiałów ikonograficznych do tych tematów będzie zadaniem pierwszorzędnym Ośrodka. Niemniej jednak dla uzyskania możliwie pełnego obrazu kultury ludowej trzeba objąć badaniem pozostałe jej przejawy, jak obrzędowość, zagadnienia kultury społecznej, czy też budownictwo z osadnictwem.

Celem zabezpieczenia sprawnej realizacji nakreślonych wyżej zadań oraz w związku z różnorodnością form działalności Ośrodka konieczne jest przeprowadzenie podziału organizacyjnego z wyznaczeniem szczegółowych zakresów i form działalności wyodrębnionych jednostek. Podsta-

wowy podział działalności merytorycznej Ośrodka przedstawia się następująco: Pracownia Dokumentacji Naukowej, Pracownia Fotograficzna i Archiwum.

Pracownia Dokumentacji Naukowej zabezpiecza podstawową działalność Ośrodka, tj. poszukiwania, inwentaryzację i opracowywanie źródeł ikonograficznych, a także prowadzi działalność informacyjną. Poszukiwania źródeł ikonograficznych muszą być organizowane systematycznie i dokładnie. Uchroni to przed powracaniem do tych samych materiałów. Badania powinny być prowadzone według z góry ustalonego programu, na który składają się pola badawcze uszeregowane w pewnej kolejności. Polami badawczymi mogą być zbiory źródeł instytucji, osób prywatnych, a także źródła zawarte w publikacji. Dla ułatwienia i ujednolicenia zapisów, w większości prowadzonych poza Ośrodkiem, istnieje potrzeba zastosowania ankiety dokumentacyjnej²³. Ankieta dokumentacyjna jest wykorzystywana przy inwentaryzacji źródła i wypełnianiu karty dokumentacyjnej. Po jej wykorzystaniu przechowuje się ją w Archiwum. Ankieta dokumentacyjna jest niezbędnym łącznikiem pomiędzy etapem poszukiwań a etapami inwentaryzacji i opracowywania źródeł ikonograficznych, a w razie zagubienia karty dokumentacyjnej stanowi cenne źródło dla jej rekonstrukcji. Na tym etapie badań dokonuje się również wypisów źródłowych dotyczących tematyki źródeł ikonograficznych zamieszczonych w publikacjach i przeznaczonych do inwentaryzowania oraz zleca się Pracowni Fotograficznej wykonanie reprodukcji źródła ikonograficznego.

Inwentaryzacja. Źródło ikonograficzne, które odpowiada stawianym mu wymaganiom musi być zainwentaryzowane w specjalnie do tego celu przeznaczonej księdze. Polega to na wypełnieniu wszystkich elementów opisu zawartych w inwentarzu²⁴ i oznakowaniu kolejnym numerem. W ten sposób źródło otrzymuje swój stały symbol liczbowy (adres), mający zastosowanie w systemie wyszukiwania źródła z całego zbioru.

Opracowywanie źródeł ikonograficznych. Jest to najbardziej czasochłonny etap pracy dokumentacyjnej. Wymaga on w pierwszym rzędzie wypełnienia karty dokumentacyjnej (ryc. 1 i 2) na podstawie ankiety dokumentacyjnej i zaopatrzenia jej w reprodukcję fotograficzną źródła oraz w wypisy źródłowe. Następnie dokonuje się krytyki źródłowej oraz prze-

²³ Ankieta dokumentacyjna jest niejako pierwszą redakcją (brudnopisem) karty dokumentacyjnej zawierającą te same pytania. Najważniejsze z nich to: nazwa pola badawczego, tytuł dokumentu, opis treści, charakterystyka treści, dotyczy terenu, dokument pierwotny, dokument wtórny. Ankieta ma format A4.

²⁴ Inwentarz ma następujące rubryki: numer inwentarzowy, rodzaj dokumentu, treść dokumentu w tym: tytuł, opis dotyczy terenu; następnie dokument pierwotny — materiał i technika wykonania, autor i data wykonania, właściciel, publikacja oraz dokument wtórny z podziałem jak dokument pierwotny.

Nazwa Ośrodka	Rodzaj dokumentu	Tytuł	nr inw. dok.
DOKUMENT PIERWOTNY			
Material i technika			
Wymiary	Autor i data wykonania	Właściciel	Publikacja
Opis:			
DOKUMENT WTÓRNY			
Material i technika			
Wymiary	Autor i data wykonania	Właściciel	Publikacja
Opis:			
CHARAKTERYSTYKA DOKUMENTU			

Ryc. 1. Karta dokumentacyjna źródła ikonograficznego. Strona przednia

Rodzaj dokumentu	Tytuł	Nr inw. dok.	
OPIS TREŚCI:			
Obiekt			
Autor			
Data wykonania			
Materiał			
Technika wykonania			
Właściciel			
DOTYCZY TERENU			
Województwo	Powiat	Gmina	Miejscowość
Grupa etnograficzna	Inne określenia		
Kartę wypełnił		dnia	

Ryc. 2. Karta dokumentacyjna źródła ikonograficznego. Strona wewnętrzna

prowadza się analizę ikonograficzną treści źródła. Rezultaty tych badań zapisuje się na przeznaczonych do tego kartach dołączanych do kart dokumentacyjnych. Tak więc podstawowym dokumentem pochodnym w działalności Ośrodka jest karta dokumentacyjna. Dalszym etapem opracowywania źródeł ikonograficznych są opracowania syntetyczne.

Działalność informacyjna obejmuje w swym zakresie prowadzenie wszelkiego rodzaju kartotek związanych z dokumentowaniem źródeł ikonograficznych, których celem jest udzielenie informacji na postawione przez użytkowników zapytanie. W części IV, omawiając klasyfikację stwierdziliśmy, że podstawowy SIW dotyczyć będzie treści i formy źródeł ikonograficznych i powinien być oparty na JIW typu deskryptorowego. W pierwszym okresie działalności Ośrodka, środkiem realizacji tego systemu będą karty Uniterm (ryc. 3). W przyszłości natomiast konieczne będzie przejście na zmechanizowane wyszukiwanie informacji, stosując maszyny analityczne pracujące na maszynowych kartach perforowanych. Oprócz tego będą założone kartoteki pomocnicze: kartoteka informacyjna źródeł ikonograficznych dotyczących Wielkopolski, a powstałych po 1920 r., kartoteka informacyjna obejmująca źródła ikonograficzne nie związane z terenem Wielkopolski oraz kartoteka zawierająca wykaz przebadanych pól badawczych. Do działalności informacyjnej należeć również będzie przygotowywanie i wydawanie przeglądów informacyjnych i dokumentacyjnych²⁵, a także prowadzenie współpracy z różnymi instytucjami, zwłaszcza etnograficznymi, w Wielkopolsce i w kraju oraz z podobnymi regionalnymi Ośrodkami Dokumentacji Ikonograficznej Etnografii.

Pracownia Fotograficzna wykonuje reprodukcje źródeł ikonograficznych oraz fotografie dokumentacyjne zlecane przez Pracownię Dokumentacji Naukowej oraz dokonuje obróbki fotochemicznej tych materiałów. Z czasem Pracownia powinna otrzymać kserograf, który mógłby być wykorzystywany m. in. do wykonywania przeglądów informacyjnych i dokumentacyjnych oraz do kopiowania źródeł ikonograficznych.

Archiwum. Ze względu na różnorodny materiał gromadzony w Archiwum, dzieli się ono na: Archiwum Fotograficzne, Archiwum Źródeł Ikonograficznych oraz Archiwum Ankiety Dokumentacyjnych.

Archiwum Fotograficzne przechowuje cały materiał fotograficzny będący wynikiem działalności Ośrodka. Prowadzi inwentarz negatywów,

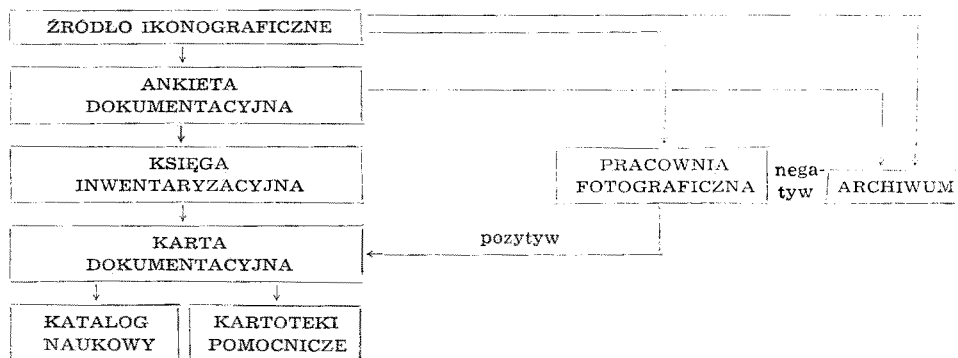
²⁵ Przegląd informacyjny jest to wydana w formie publikacji kartoteka informacyjna, zawierająca podstawowe dane o źródłach ikonograficznych. Celem przeglądu informacyjnego jest dostarczenie środowisku naukowemu wskazówek ułatwiających poszukiwanie źródeł ikonograficznych. Podobnie jest z przeglądami dokumentacyjnymi, mającymi bardziej rozwiniętą formę opisu źródeł z dołączonymi fotografiami dokumentów.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Ryc. 3. Karta Uniterm. W nagłówku karty wpisuje się hasło-deskryptor. W rubrykach pionowych, oznaczonych liczbami 0-9, zapisuje się szyfry adresowe (numery) dokumentów, do których charakterystyk wyszukiwawczych wchodzi deskryptor wymieniony w hasle. Ostatnia liczba szyfru adresowego (jednostka) musi zgadzać się z liczbą rubryki. Konieczne jest, aby w ramach poszczególnych rubryk liczby ułożone były rosnąco ku dołowi karty. Unitermy prowadzi się dla wszystkich deskryptorów JIW i szereguje się je w porządku alfabetycznym deskryptorów. Prowadzenie takiej kartoteki w oparciu o tezaursus daje duże możliwości w krzyżowaniu kilku aspektów zagadnienia w obrębie jednego zespołu kart. Proces wyszukiwania informacji z takiego zbioru kart polega na (1) wyszukaniu w tezausie deskryptorów odpowiadających pytaniu informacyjnemu, np. jakie istnieją przekazy graficzne męskiego stroju weselnego z okolic Szamotuł pochodzące z w. XIX.; (2) sformułowaniu instrukcji wyszukiwawczej złożonej z deskryptorów: „męski strój weselny”, „Szamotuły-gmina”, „XIX w.”, „grafika”; (3) wyszukaniu w kartotece kart opatrzonych tymi deskryptorami; (4) porównanie zapisanych na nich liczb w kolumnach pionowych i (5) wynotowaniu wspólnych liczb występujących na wszystkich czterech kartach. Liczby te są szyframi adresowymi (numerami) dokumentów, zawierających w swoich charakterystykach wyszukiwawczych szukane deskryptory i mogących udzielić odpowiedzi na postawione pytanie

przeźroczy i filmów, kartotekę pomocniczą oraz wglądówki. Archiwum Źródeł Ikonograficznych przechowuje gromadzone przez Ośrodek źródła ikonograficzne, prowadzi ich inwentarz. Archiwum Ankiety Dokumentacyjnych przechowuje wykorzystane już ankiety zgodnie z układem inwentarza.

Tak przedstawioną organizację Ośrodka można wyobrazić graficznie (rys. 4):

Ryc. 4. Schemat organizacji Ośrodka Dokumentacji Ikonograficznej Etnografii Wielkopolski w Poznaniu

Na zakończenie należy stwierdzić, że poruszone wyżej problemy z zakresu teorii dokumentacji naukowej winny być opracowane na gruncie etnografii w odniesieniu do całej bazy źródłowej oraz bibliografii. Działalność taka mogłaby doprowadzić do ujednolicenia dokumentacji etnograficznej w całej Polsce i utworzenia szeregu ośrodków naukowo-informacyjnych, dostarczających nauce wiarogodnych źródeł.

GRZEGORZ SKALSKI

ICONOGRAPHIC DOCUMENTATION IN ETHNOGRAPHY

(Summary)

Iconographic sources are considered to be of great importance in general, and for ethnographic-historical studies in particular. Even though highly estimated, iconographic investigations have not been developed so far on a larger scale. With this disadvantage for ethnographers it seems to be reasonable that the iconographic sources relating to ethnographic matter be considered as an investigation subject for a separate branch of ethnography which should be called "ethnographic iconography". The idea is to provide authentic and reliable data. When intending to carry out large-scale investigations of that type it is worthwhile to solve the question of preparing the source-material base. This is the main topic discussed by the author of this paper.

(Special attention is being attached to two problems. These are: (1) the development of documentation methods, and (2) the creation of a suitable information system.

The proposed documentation method consists in collecting all data possible that might be useful for further ethnographical research. The main elements of the documentation of iconographic sources are as follows: informative and documentary description, documentary analysis, photography, source excerpt and classification.

The suggested information system is intended either for a transmission of data indicating where the iconographic source-material is being kept or for the collecting of data obtained during the documentation procedure on both the subject matter and the form of the iconographic source. The author proposes to establish a nation-wide network of iconographic documentation centres based on the district ethnographic museums. The first centre of that kind, named Iconographic Documentation Centre for Ethnography of Great Poland, will be established at the Ethnographic Museum, Department of the National Museum of Poznań.

The main tasks of the proposed Centre are to perform activities concerned with the documentation of iconographic sources from the field of ethnography, consisting in data collecting, data processing and data transmission. The main divisions of the future Centre are as follows: Laboratory of Scientific Documentation (that cares for the fundamental activity of the Centre), Photographic Laboratory, and Record Office.